

Захарченко П. П.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4968-9844

Сарапин В. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри педагогіки та суспільних наук
Полтавського університету економіки і торгівлі

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ О. КІСТЯКІВСЬКИМ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАЛЕЖНОГО СЕЛЯНСТВА В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ТА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

COMPARATIVE ANALYSIS BY O. KISTYAKIVSKY OF THE LEGAL STATUS OF DEPENDENT PEASANTRY IN THE RUSSIAN COMMONWEALTH AND UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE

У статті проаналізовано одну з перших публікацій О. Кістяківського – працю «Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии», яку редакція журналу «Основи» отримала через три місяці після початку земельної реформи. Щоправда, у ній молодий дослідник з університету святого Володимира мало вдається до власне наукового осмислення законодавства, що регулювало статус залежного селянства в Речі Посполитій та українських губерніях Лівобережжя. Натомість у статті домінують публіцистичні роздуми про причини кріпосного права в Росії, які, на думку дослідника, закорінені не лише у феодальній системі, а й у світогляді та поведінці дворян і самих посполитих, тобто кріпаків, які не змогли морально опиратися своєму поневоленню. Міркуючи про становлення феодальної залежності, О. Кістяківський доходить висновку, що указ Катерини II про запровадження кріпацтва в Україні є завершенням її природного шляху до законодавчої легалізації того стану, в якому опинився малоросійський (український) селянин.

Автор аналізованої публікації вважає, що становище залежного селянства було гіршим у Речі Посполитій, ніж у Російській імперії, адже там феодальний клас об'єднався в окрему корпорацію, яка взялася колективно захищати свої економічні інтереси. Позаяк дворянство в Росії не сформувало стану суспільства, то воно більше співчувало селянству і внаслідок цього сприяло урядовим інститутам у розробленні проєктів земельної реформи, які, на переконання О. Кістяківського, мусять призвести до порозуміння між дворянством і кріпосним селянством, адже власний господарський інтерес поміщиків потребує ретельної роботи над підвищенням морального рівня залежних селян.

Ключові слова: кріпосне право, законодавство, порівняння, залежне селянство, Річ Посполита, Російська імперія, шляхта, дворяни.

The article analyzes one of the first publications prepared by a young scholar of the University of St. Volodymyr O. Kistyakivskiy under the title «Characteristics of Russian and Polish legislation on serfdom in relation to Little Russia», which was edited three months after the start of the land reform. In the publication, the author pays little attention to the review of the legislation that regulated the status of dependent peasantry both in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Ukrainian provinces of the Left Bank. He resorts to the genre of journalism, in the course of which he tries to reproach for the existence of serfdom in Russia not only the feudal system in general, but also the nobility and the commonwealth itself, that is, the serfs who could not morally resist their enslavement. O. Kistyakivskiy on the process of the formation of feudal dependence led to the conclusion that the Decree of Catherine II on the introduction of serfdom in Ukraine is the completion of its natural path to the legislative legalization of the state in which the Little Russian (Ukrainian) peasant found himself. The author of the analyzed publication believes that the situation of the dependent peasantry was worse in the Polish-Lithuanian Commonwealth than in Russia, because there the feudal class united into a separate corporation that undertook to collectively protect its economic interests. Since the nobility in Russia did not form an estate society, its activities were based on more sympathy for the peasantry, as a result of which the leading strata of Russian society assisted government institutions in developing land reform projects, which, according to O. Kistyakivskiy, must lead to an understanding between the nobility and the serf

peasantry, because the landlords' own economic interest requires work on their part to raise the moral level of the dependent peasants.

Key words: *serfdom, legislation, comparison, dependent peasantry, Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian Empire, nobility, nobles.*

Відповідно до імператорського Маніфесту про скасування кріпосного права від 19 лютого 1961 року в Російській імперії була проведена реформа, яка, з одного боку, визволила поміщицьких (приватновласницьких) селян з кріпосницької залежності, а з другого – відкрила можливості для їх наділення земельними посілками. Вона мала настільки масштабний характер, докорінно змінивши багатівіковий уклад приватновласницьких, а згодом і інших категорій селянства, що в імперській історіографії небезпідставно здобула назву «Великої» [1, с. 269].

З огляду на значущість події, також власну активну громадянську позицію й гуманістичне ставлення до «безсильних перед свавіллям» людей О. Кістяківський підготував для журналу «Основа» актуальну статтю під назвою «Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии», яку редакція отримала 30 травня 1861 року, тобто через три місяці після впровадження реформи. Цю чи не найпершу в доробку молодого вченого працю один з його близьких друзів – професор університету святого Володимира І. Лучицький назвав «напівпубліцистичною, напівсерйозною науковою» [2, с. 66]. Справді, присвячена проблемі нормативного забезпечення функціонування кріпосного права на українських територіях Речі Посполитої і Російської імперії, вона насичена публіцистичними міркуваннями про соціальні та моральні причини закріпачення селян.

Аналізуючи законодавство Польщі та Російської імперії, що регулювало правовий статус приватновласницького селянства в українських лівобережних губерніях, О. Кістяківський не ставить за мету продемонструвати весь комплекс причин феодальної залежності, але визнає причетними до юридичного закріпачення сільського населення окремі стани та державні інституції, а саме дворянство, феодальну урядову систему і, неочікувано, саме селянство. Учений дорікає дворянам, що вони свого часу застосовували насильство як матеріального, так і морального характеру до «братів своїх менших», не дбали про поліпшення їхнього становища, що природним шляхом, без застосування законодавчих та урядових заходів, могло би призвести до «улаштування правильних економічних відносин, заснованих на взаємній користі хліборобів і землевласників» [3, с. 8]. Інститути «феодально-урядової системи» із запровадженням кріпосного права сподівалися, що зможуть адміністративними заходами підпорядкувати сотні і тисячі людей одній особі – землевласнику, істотно обмеживши права селянства. На

думку автора, влада помилково вважала, що в умовах безправ'я селяни будуть «розсудливими та енергійними, керуючись рештою прав, які в них залишилися» [3, с. 8]. І, врешті, вина селянства в потраплянні до кріпосної залежності зводиться до «моральних вад, без яких кріпосне право не змогло би посісти місце в юридичній сфері нашого суспільства» [3, с. 8], однак їхніх проявів не деталізує. Імовірно, читач-сучасник розумів, про які «моральні вади» селян ідеться, але з історичної перспективи виявити їх і схарактеризувати сьогодні – справа нездійсненна.

Зрозуміло, що О. Кістяківський як підданий російського абсолютного монарха був людиною своєї епохи. Так, міркуючи про процес становлення феодальної залежності, він дійшов висновку, що указ Катерини II про запровадження кріпацтва в Україні є завершенням її природного шляху до законодавчої легалізації того становища, в якому малоросійський (український) селянин опинився: «Якби не було указу від 3 травня 1783 р. про заборону посполитим переходу, кріпосне право, хоч і не мало б публічного характеру, але через безмежність свавілля, з одного боку, – в умовах злиденного життя, речового і морального безсилля, – з другого, відносини пригноблених і гнобителів, і під іншим, будь-яким іменем, усе ж таки були би нелюдськими...» [3, с. 10]. Мовляв, усією своєю попередньою діяльністю очільники «Малоросії» (українські гетьмани, – *авт.*) самі створювати умови для поширення де-факто кріпосницьких порядків на територію Лівобережної України. Для обґрунтування цієї думки вчений наводить низку прикладів, як, попри скасування феодальної залежності під час Національно-визвольної революції під проводом Богдана Хмельницького, коли «руйнувалися всі обмеження свободи українського хлібороба, і йому відкрився вільний доступ тих особистих і майнових прав, якими користувалися козаки і шляхта» [3, с. 4], спадкоємці гетьманської булави намагалися запровадити кріпосні порядки в Україні. У добу Хмельницького, який, на думку О. Кістяківського, здійснив «політичний переворот», залежність посполитого населення була запроваджена звичаєвими нормами і стала результатом «корисливого прагнення малоросійських старшин до наживи» [3, с. 8]. Наступники гетьмана, як-от Данило Апостол та Іван Мазепа, видавали універсали якими обмежувалися права посполитих на землеволодіння.

Вважаємо такий погляд О. Кістяківського дещо поспішним, необґрунтованим і безпідставним, адже кріпосне право не могло впроваджуватися нормами звичаю, якого в такій інтерпре-

тації в середовищі української людности ніколи не існувало ні в Україні-Руси, де про кріпосницькі порядки не могло бути й мови (тут простежуються інші форми тимчасової залежності селянства, – *авт.*) [4, с. 128–131]; ні у Великому князівстві Литовському, де лише III Литовським статутом за магнатами та шляхтою закріплювалося монопольне право володіння (а не власності, – *авт.*) землею, причому редакція статуту 1588 року в Брацлавському, Київському та Волинському воєводствах не діяла [5, с. 68–71], але була чинною в Чернігівській і Полтавських губерніях України [12, с. 84]; ні в Польщі та Речі Посполитій, де залежність селян від феодалів мала іншу модель, ніж у Московському царстві та Російській імперії. На території держав, названих першими, існувала «*pańszczyzna*» – форма земельної ренти, примусова праця залежного селянина, який працював з власним інвентарем у господарстві феодала. Запровадження панщини на рівні писаного права було зафіксоване в Польщі лише на початку XVI ст. Так, одним із найвідоміших рішень Торунського привілею від 7 січня 1520 року, який король Сигізмунд Старий затвердив за рік на сеймі в Бидгощі, вводилася обов'язкова панщина – один день на тиждень, а доти її строк становив від двох до чотирьох днів на рік. Через необмежену владу дворянства й духовенства над селянами строки відробітку панщини зростали в рази, що часто провокувало втечу посполитих від експлуататорів [6, с. 99].

Панщина й кріпосне право, на нашу думку, мають істотні відмінності, про що ми принципово висловилися в одній зі своїх праць [7, с. 309–310]. Наголосимо, що в тривалому процесі зближення Великого князівства Литовського з королівством Польським селяни потрапляли в усе більшу залежність від землевласників. Регламентувалися не тільки обов'язок сплати данини, служба у війську, а й господарська діяльність, аж до того, що селяни «ставати до роботи... мають, як сонце сходить, а зійти з роботи, як сонце заходить. Відпочинку – годину перед обідом, годину в обід, годину над вечір. Хто не вийде рано на роботу через недбалство, мусить відробити пропущене на другий день» [8, с. 124–125]. Проте не слід тлумачити таке становище селян як кріпосну залежність: воно швидше вписується в аксіому неконтрольованого насилля та сваволі шляхти. Селянин у системі покровительства-підданства, що характерна для соціальної моделі відносин європейського феодального суспільства, – «це не кріпак, а підданий з певним рівнем суб'єктності, – слушно зауважує Наталія Старченко, – а обмеження права переходу та, відповідно, прикріплення до землі, не перетворювало селянина на судо об'єкт володіння, раба, якого можна було продати, як і членів його родини» [9].

Публікації, в яких стверджується протилежне, побудовані на підміні понять. Почнімо з того, що іменник «закріпачення» утворений

від дієслова «закріпачувати», тобто примушувати кого-небудь стати кріпаком, поневолювати, уярмлювати. Кріпацтво – це закріплення селян за землею до панського маєтку з позбавленням свободи володіти своїм господарством і навіть своїм тілом. У Великому тлумачному словнику української мови лексема «кріпак» позначає особисто залежного від поміщика й прикріпленого до відповідного земельного наділу селянина. Феодал володів повним правом на працю та майно селянина; на відчужування його як із землею, так і без неї; на повне обмеження його дієздатності. Юридичне вираження кріпацтва полягає в тому, що селянин був об'єктом, а не суб'єктом права. Кріпосні селяни зазвичай позбавлялися політичних і навіть елементарних людських прав: пани могли їх продавати, передавати, купували, дарувати, міняти разом з різним майном і худобою.

Натомість панщина – це система поземельних відносин, де основний продуцент, селянин, перебуває в економічній залежності від феодала, поєднаний з позаекономічним примусом, при цьому він залишається суб'єктом права і не втрачає правового статусу вільної людини. Для панщини характерним є передусім поєднання економічного і позаекономічного примусу юридично вільних селян. Проте, наголошуємо, вони були юридично вільним людьми, які могли навіть оскаржити вчинене щодо до них свавілля феодала в суді. Так, Н. Петровська пише: «Реєстри книг Литовської Метрики не лише розкривають тяжке майнове становище більшості селянських дворів, але й, по суті, показують свавілля феодалів, які безкарно здійснювали наїзди на селянські двори. Проте дії таких феодалів селяни могли оскаржити державці, а інколи, й навіть виграти судовий процес. Для епохи феодалізму це виняткове, характерне, мабуть, лише для ВКЛ явище, в якому селяни, особливо великокнязівські, могли навіть судитися зі своїми панами» [10, с. 190].

Отже, кріпак – це юридично залежна від свого пана людина, яка втратила правовий статус вільної людини і перетворилася, по суті, на об'єкт права. Панщина характеризується позаекономічним примусом на безоплатний відробіток у господарстві пана за користування землею, при цьому селянин не втрачає правового статусу особисто вільної людини.

Панщина виникла в ранньому середньовіччі й у своєму розвитку пройшла два етапи – ранню та пізню панщину. Перша зумовлювалася нерозвинутістю товарних відносин, а друга стала наслідком їхнього розвитку. Є всі підстави говорити про пізню панщину у Великому князівстві Литовському, спричинену розвитком фільваркових господарств, зорієнтованих на ринок.

Лише в останньому, сьомому підрозділі своєї праці О. Кістяківський здійснив спробу охарактеризувати законодавство про кріпосне право,

проте зауважимо, що йому це повною мірою зробити не вдалося. Ба, більше – тут переважають міркування про причини відмінностей між рівнем залежності селян у «Малоросії» як частині Російської імперії та Речі Посполитої.

Автор статті вважає, що становище селянства в Речі Посполитій було тяжчим, бо там існувало станове суспільство і давно склалися тісні корпоративні зв'язки в середовищі польської шляхти, яка вперто захищала застарілі феодальні порядки. Такими непоступливими феодалами О. Кістяківський вважає Єремію Вишневецького та воеводу Адама Киселя – представників руських православних родів, які володіли величезними маєтностями по обидва береги Дніпра. Натомість через відсутність у дворянства Російської імперії «замкнутості та корпорації, воно в особі найосвіченіших представників свого стану, дійсно співчувало урядовим заходам знищення кріпосного права» [3, с. 24]. Це твердження є досить дискусійним з огляду викладене нами вище.

Покликаючись на «співчуття представників дворянства суспільному благу», О. Кістяківський приходить до ще одного малообґрунтованого висновку про те, що «нинішнє припинення кріпосного права в Малоросії здійснено за сприятливіших обставин, ніж ті, що були наслідком козацьких війн...» [3, с. 24]. Як бачимо, майбутній професор університету святого Володимира мав тверде переконання, що базувалося на тодішній урядовій програмі: краще провести ліквідацію кріпосного права урядовим проектом, що, зрештою, 1861 року й було зроблено. Найпершим про це заявив імператор Олександр II. Націлюючи країну на широкомасштабні перетворення, ще 30 березня 1856 року на зборах предводителів московського дворянства він сказав, що «набагато краще, аби звільнення селянства відбулося зверху, ніж знизу» [11, с. 32].

О. Кістяківський переконаний у тому, що лише власність на землю дасть можливість селянству України вийти з тривалої економічної кризи, адже «тут люди бідні, голі, а часто – голодні». Економічний прорив, як видається вченому, можливий лише завдяки гуманістичній місії дворянства. Саме на нього дослідник покладає відповідальність (укотре ідеалізуючи, – *авт.*) за результативність «майбутнього невідомого і довгого шляху». «У цьому ми бачимо красномовний доказ того, що власний господарський інтерес поміщиків потребує підвищення морального рівня селян, і що без цього неможливий добробут ні тих, ні інших, адже обопільна праця та взаємний обмін послугами становлять єдино правильну основу будь-якого багатства», – такий висновок постає в останньому фрагменті аналізованої статті [3, с. 27].

Отже, на зорі своєї наукової кар'єри О. Кістяківський одним із перших серед своїх сучасників зробив спробу проаналізувати законодавче закріплення залежності українського селянства як у Речі Посполитій, так і в лівобережних губерніях Російській імперії. Його праця не стала взірцевою для наступних поколінь дослідників, адже автор лише окреслив загальні риси процесу, уникнувши відповідей на питання про економічні та політичні причини появи такого ганебного явища як кріпосне право. О. Кістяківському не вдалося фахово порівняти фактичні та юридичні обставини переходу селянства зі стану вільних обивателів до стану залежного. На це вплинули й об'єктивні чинники, насамперед – брак документальних матеріалів, зокрема, часів Речі Посполитої, які мали незначну презентацію в російському та українському дослідницькому середовищі. О. Кістяківський цілковито реалізував себе як вчений і педагог в іншій царині юридичних знань, напрацювавши великий масив навчально-наукової літератури з кримінального, українського та звичаєвого права як у теорії, так і на практиці.

Список використаних джерел:

1. Захарченко Петро. Право власності на землю в Україні : правове забезпечення та особливості реалізації (середина XIX – поч. XX ст.): Монографія. Київ: Атіка, 2010. 327 с.
2. Лучицкий И. Труды А. Кистяковского в области истории и обычного права. *Киевская старина*. 1895. Кн. 1. 1895. Январь. С. 64–87.
3. Кистяковский А. Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии. *Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник*. 1862. Январь (січень). С. 1–27.
4. Захарченко П. До питання зародження кріпосного права на Русі : історико-правовий аспект. *Право України*. 2006. № 3. С. 128–131.
5. Старченко Н. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію, повторне видання. Київ : Laurus, 614 с.
6. Tatomir Adam. Tysiąc lat dziejów Polski. Warszawa, 1962.
7. Захарченко П., Мірошниченко М. Історія українського права і держави : від витоків до кінця XVIII ст. : монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2024. 639 с.
8. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 1 (до половини XVII століття). Видання друге. Київ: Глобус, 1992. 228, [3] с. Репринтне відтворення видання 1966 р.
9. Старченко Наталя. Чи були селяни Речі Посполитої безправними кріпаками? *Політична теологія*. 2022. 21 січня. < URL: <https://politteo.online/novyny/chy-buly-selyany-trygnichenymy-u-rechi-pospolytij-istoryk-rozkrytykuvala-novu-knyzhku-yaroslava-gryczaka/>>.

10. Петровська Н. В. Закріпачення селянства за Статутом Великого Князівства Литовського 1529 р. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Petrovska_N_V/Zakripachennia_selianstva_za_Statutom_Velykoho_kniazivstva_Lytovskoho_1529_roku.pdf?
11. Захарченко Петро. Розвиток права власності на землю в Україні (середина XIX – перша чверть XX ст.): Монографія. Київ : Атіка, 2008. 296 с.
12. Михайлов М. М. Лекции местных гражданских законов (1859–1860 гг.). СПб.: Типография С. Бекешева, 1860. 114 с.